

УДК 165.61

РАЦІОНАЛЬНІ ТА ІРРАЦІОНАЛЬНІ ЕЛЕМЕНТИ ЗНАННЯ

Павло Кучер

Львівський національний університет імені Івана Франка
вул. Університетська 1, м. Львів 79000, Україна, тел. (0322) 79-43-72

Визначення категорії раціональності ускладнене низкою проблем, що пов'язані передусім з її інтерпретацією. З огляду на те, що будь-яка теорія раціональності водночас є теорією раціональності та ірраціональності [1, с. 252], нижче ми спробуємо визначити можливі варіанти наповнення пари раціональне–ірраціональне.

Раціональність переважно трактують як наукову раціональність, незалежно від того, чи автор відштовхується від цього означення з метою показати раціональність інших сфер, чи визнає його правомірність. Це зумовило критику раціональності як такої з боку філософії життя та екзистенціалізму. Водночас нещодавно набула визнання думка про наявність, поряд з науковою, інших видів раціональності: міфу, релігії тощо. Культурологічні дослідження дають змогу розглянути раціональність і у горизонтальній (географічній) площині на відміну від вертикальної площини (міфу, релігії, науки). Отже, спробуємо визначити раціональні та ірраціональні моменти у будь-якому знанні, розпочавши розгляд з теоретично оформленого наукового знання.

Якщо виходити з того, що теоретичне наукове знання – це знання, виражене за допомогою певної формалізованої мови, обґрунтоване, логічно впорядковане, здобуте за допомогою певних методів, правил та вимог, то за таким описом воно збігається з визначенням розсудкового знання, бо розсудкове мислення саме й полягає в дії за чіткими схемами, на підставі певних принципів і логіки та в ідеалі є прозоре для самого себе. Один з варіантів тлумачення категорій раціональне–ірраціональне – розсудкове–нерозсудкове (в історії філософії *ratio* передусім розглядали як «розсудок» (Середньовіччя, Микола Кузанський, Джордано Бруно)). Однак чи є наука настільки розсудковою, як її бачили в першій половині XX сторіччя? Багато явищ у науці неможливо зрозуміти з погляду тлумачення її як розсудкової за характером, бо тоді ми мусимо зупинитись на одному з варіантів науки (наприклад, на н'ютонівському), а більшу частину досягнень науки XX сторіччя винести поза межі науки та оголосити... ненауковими. Саме ця проблема стала початковим пунктом постпозитивізму, який звернув увагу на те, що принципи та моделі науки з часом змінюються, і це тягне за собою

зміну у сфері емпіричних фактів, а отже, «науковий факт та теорія не розділені одне від одного непрозорим муром» [2, с.25].

Одним із критеріїв науковості є критичне ставлення до того чи іншого знання. Проте будь-яка критика спирається на інше знання, яке, відповідно, можна піддати критиці... з боку іншого знання – й так до нескінченності або ж до кола в обґрунтуванні. Щоб покласти цьому край, задають певні вихідні положення (аксіоматичний метод) або звертаються до критерію, що виходить за межі теоретичного знання (один з варіантів такого звернення – *практика*).

I. Цей випадок можна розглядати у подвійний спосіб: 1) розгляд самої проблеми початкових положень та принципів як самоочевидних; 2) розгляд системи, що заснована на певних аксіомах.

1. Проблема самоочевидності можна дослідити на прикладі філософії Декарта, в якого вона розвивається в руслі постулювання вроджених ідей. Обґрунтування ним методу філософії зроблене на певному ідеалі раціональності – на ідеалі прозорості мислення для самого себе (власне на цій ознаці як на ключовій для класичного ідеалу раціональності наголошує Мераб Мамардашвілі у праці «Класичний і некласичний ідеали раціональності» [3]), тоді як дослідження ХХ ст. ґрунтуються на припущенні, що мислення відкрите для себе лише в окремих моментах. До того ж, виникає проблема самоочевидності вихідних понять у межах різних культур та для різних людей взагалі. Отже, ідея самоочевидності ґрунтується на певних засадах, у разі зміни яких зазнає зміни й самоочевидність цих понять – тоді знання, влаштоване таким чином, набуває лише формальних ознак, відриваючись від конкретного змісту, та, ширше, від істинного визначення. Новітня філософія, щоб уникнути такої формалізації, вдалася до обґрунтування знання певними непроясненими чинниками, що не піддаються визначенню (наприклад, *буття* в Гайдеггера, про що йдеться нижче).

2. Щодо аналізу суто аксіоматичних теорій, то з теореми Гьоделя можна зробити висновок, що для будь-якої несуперечливої системи аксіом (в доведенні Гьоделя фігурує *арифметика*) існують істинні судження, що «не виводяться з аксіом цієї системи» [4, с.35]. Отже, і в такий спосіб розглядаючи проблему аксіоматизації (або ґрунтування, виходячи з певних вихідних засад), ми маємо змогу констатувати, що у процесі формування знання є певні моменти, що не суперечать у цілому системі, однак є не прояснені з погляду цієї системи знання (детальніше процеси формування знання розглянемо нижче).

II. Цей варіант виходу з поганої нескінченності критики та обґрунтування знання, в принципі, подібний до першого: або ми визнаємо цей критерій закритим для теоретичного аналізу (що означає тотожність з результатами розгляду першого варіанту), або ми намагаємося розкрити його зміст, тобто вводимо цей критерій до контексту певного знання, що піддається критиці за схемою, яку розглянуто вище.

Отже, ми доходимо висновку, що наукове знання містить елементи, які не дають змоги однозначно його інтерпретувати як раціональне. Задля коректності ми повинні звернутися до більш широкого аналізу раціонального, виходячи поза межі суто наукових форм знання. Нижче проаналізуємо моменти формування та функціонування знання, що зумовлюють його остаточну незавершеність, та розглянемо висновки, що випливають з цього.

Раціональне та ірраціональне у процесі формування знання переважно ототожнюють з дихотомією дискурсивне–інтуїтивне, де дискурсивне тлумачать як раціональне, а інтуїтивне – як ірраціональне. Це протиставлення не є строгим, бо як дискурсивне містить у собі нез'ясовані моменти (які розглянуто далі), так і інтуїтивне повинно об'єктивуватись за допомогою раціональних методів. Розум у цьому стосунку займає проміжну позицію: з одного боку, усвідомлення ірраціональних моментів у раціональному знанні, з іншого – раціоналізація та з'ясування інтуїтивного знання. Ці процеси розгортаються у двох напрямках: *самосвідомості* (усвідомлення, з'ясування для себе) та *комунікації* (для інших). Самосвідомість передбачає не лише з'ясування дискурсивного знання, й усвідомлення власної обмеженості, тобто наявності сфери, непідвладної цьому з'ясуванню та остаточному розумінню.

Самосвідомість (усвідомлення розумом власного змісту та джерел його походження) передбачає розуміння несвідомого як певного кореляту розуму. Однак саме несвідоме можна розглядати у кількох площинах. Ця проблема наявна ще у системі Лейбніца, який несвідоме розглядає як сукупність відчуттів, що не завжди усвідомлені людиною. Протиставлення розуму й чуттєвості в Новий час та в німецькій класичній філософії передбачає розрив цих двох сфер та певну субстанціалізацію розуму як чистого утворення. Проте розум (також розсудок чи інтуїція) є лише проявом цілісної діяльності людини, тому *чиста чуттєвість* або *чистий розум* є лише абстракціями. Якщо ще можна говорити про відносну чистоту цих сфер у разі теоретичного аналізу, то абсолютизація їхніх відмінностей призводить до парадоксів, нерозв'язних антиномій або ж до машиноподібного тлумачення людини (у Канта, наприклад, – на це звертає увагу Свасьян: по-перше, у зведенні усіх пізнавальних можливостей людини до теоретичного нагромадження знань; по-друге, в описі людини у вигляді певної машини, що містить окремі вузли і деталі та потребує сировини для переробки (обов'язковість поєднання чуттєвих даних і понятійних конструкцій) [5, с.44]). З огляду на це проблема протиставлення раціонального та чуттєвого знімається, бо чуттєві моменти також входять до сфери розуму в контексті діяльності людини (чуттєвість розуміють тут як вже *здобуте знання* (на емпіричному рівні), а не як *безпосередній зв'язок із зовнішнім світом*). Окрім матеріалу для теоретичного опрацювання, що здобувають за

допомогою відчуттів, спостерігається також вплив чуттєвості на рівні психічних станів людини (почуттів та емоцій).

З зазначеного вище можна зробити висновок, що особистість ніби поділена на дві частини – свідому та несвідому, однак це лише внаслідок використання певної мови опису. Насправді, проблема ускладнюється тим, що це радше характеристика психічних або ментальних процесів, які усвідомлює чи не усвідомлює людина: свідоме та несвідоме існують одночасно в одному «місці» або в жодному «місці» (так буде точніше, бо ментальні процеси важко описати за допомогою просторової термінології). Окрім певних чуттєвих моментів, що їх сприймає людина, однак вони не входять до свідомості, та цілих сфер несвідомого, виникає проблема усвідомлення самого процесу формування знання, бо усвідомлення, рефлексія є певним дискретним процесом, тобто вихоплюються лише окремі моменти з континуального процесу, що нагадує парадокс Зенона Елейського із стрілою, що летить, і в той самий час не летить, тоді як ціле не просто сукупність окремих моментів, станів, положень, а тому навіть повна рефлексія не в змозі охопити континуальний процес (як би ми не розкладали політ стріли – але ж вона летить, а не стоїть на місці). До того ж спостерігається феномен припинення континуального процесу мислення під впливом рефлексії – як би ми не намагались дослідити процес мислення, завжди залишається шпаринка для непроясненого, неусвідомленого. З усього цього ми можемо констатувати принаймні два розуміння несвідомого: *неусвідомлене* (певні процеси формування нового знання) та *несвідоме як таке* (область змісту поза свідомістю, що з часом може перейти до сфери свідомого).

Однією з можливостей дослідити *свідоме–несвідоме* є аналіз *вербального–невербального*. На перший погляд, свідоме охоплюється вербальним, тоді як несвідоме – невербальним. Однак саме вербальне розпадається на *понятійне* та *образне*. *Понятійне* переважно розуміють як однозначне й асоціюють з науковою мовою, теоретичним мисленням, а *образне* – як багатозначне, невизначене до кінця, пов'язане з чуттєвим і переважно стосується сфери мистецтва.

Ідеал чистого понятійного мислення розробляла неопозитивістська філософія, що насамперед прагнула якомога більшої ясності й точності у використанні мови в науці та, зокрема, у філософії, наклавши на все незрозуміле, темне заборону вербалізації: «Про що неможливо говорити, слід мовчати» [6, с.73]. Подальший розвиток неопозитивізму та створена на його підставі аналітична філософія зумовили апелювання до буденної мови як до взірця визначеності та чіткості. Проте наскільки буденну мову можна розглядати як сумісну з мовами науки та філософії? Буденна мова стосується конкретних, чуттєвих об'єктів, тому її використання не викликає суттєвих ускладнень, однак сучасна наука вже далеко відійшла від цих конкретних

чуттєвих об'єктів, оперуючи формулами, за якими не завжди однозначно визначається певна реальність. Це ж стосується і філософії, де місце формул посідають категорії, – філософія завжди займалася речами, які суттєво відрізняються від звичайних предметів буденного світу. До того ж, філософські категорії (або універсалії) містять не лише дані, *виявлені* (актуальні) значення, а й *можливі* (потенційні) прояви в майбутньому [7, с.276], що дає змогу творення нового знання на підставі вже наявного понятійного апарату. Отже, поняття (або категорія) завжди дещо більше, ніж проста, однозначна формула: крім певного денотату (значення), в ньому міститься сукупність конотатів, що бере участь як у творенні нового знання, так і в зміні сприйняття понятійних утворень іншими людьми, тому протиставлення понятійне–образне не є чітко розмежованим, а в процесі функціонування мови поняття може набувати образних рис, тоді як образ може перетворюватися на понятійну схему (залежно від інтерпретації).

Образне, як віднесене переважно до сфери мистецтва, містить у собі чуттєвий компонент, проте ж теоретичне мислення також є в контексті всієї діяльності людини, тому і в ньому наявна чуттєва компонента. Образи або символи, як це можна побачити на прикладі юнгівської теорії несвідомого, пов'язані з несвідомим, а тому передбачають невербальний компонент як суттєве доповнення. Невербальне (за аналогією з неусвідомленим та несвідомим) також можна розглядати у двох аспектах – як доповнення вербальних процесів та як ще-не-вербалізованого. Друге обмежує наявне застосування мови, перше – доповнює застосування мови іншим виміром. Звичайно, можна уникнути невербального (принаймні у першому значенні), якщо звести предмет аналізу лише до тексту, як це було зроблено у французькому постструктуралізмі. Однак тоді змінюється ракурс розгляду цієї проблеми – замість невербальних рівнів під час творення тексту (або теоретичного знання) залишається невербальний рівень сприйняття іншим цього тексту, бо *смерть автора не означає смерті читача*.

Як же виявляється невербальне або як воно впливає на вербальне? Це може бути сукупність внутрішніх впливів: з несвідомого (забування, заміщення, витіснення – процеси, описані Фройдом), з неусвідомленого (можливо, як неусвідомлене вербальне), емоційний стан (на який впливає і несвідоме, і зовнішній світ) тощо. Або ж це може бути сукупність зовнішніх впливів, що трансформуються у внутрішні: політичні, соціальні тощо. Отже, вербальне та невербальне розпадається на тричленну формулу: понятійне–образне–невербальне. Понятійне–образне не члени жорсткої дихотомії, а лише певні граничні позначки, між якими – сфера мови.

Інтуїція, з огляду на свідоме–несвідоме, вербальне–невербальне, може бути визначена у двох аспектах: інтуїтивне схоплення у процесі формування знання, де пропущено певні переходи та поняття (інтелектуальна інтуїція), та

інтуїтивне проникнення до сфери невідомого/несвідомого, що згодом об'єктивується певними поняттями та образами (містична інтуїція).

Досі ми розглядали проблему дискурсивного–інтуїтивного в одному умовному моменті часу, не вдаючись до проблеми зміни дискурсивних утворень з плином часу. Новий час розглядав розум як абсолютне, здатне здобувати істинне знання, що не змінює свого значення з плином часу. Концепцію Канта побудовано на тих самих засадах. Починаючи з романтизму та філософії Гегеля, з'являється розуміння історичної змінності розуму – саме меті схопити цей процес підкорений діалектичний метод Гегеля. Однак якщо у XIX ст. ідеї історизму розвивалися в руслі філософських та соціологічних концепцій (тут вони мали корелят, що застерігав від впадання у повний релятивізм та скептицизм – мету, до якої йшов історичний процес: *остаточний розвиток світового духу* в Гегеля, *комунізм* у Маркса, *надлюдина* в Ніцше), то у XX ст. ідеї історизму остаточно охопили всі сфери життя та діяльності людини. Наука також зазнає цих змін, передусім унаслідок створення нових теорій, зокрема у фізиці на початку XX ст.

Однак ідея суцільної плинності знання загрожує зупинкою на його єдиному вимірі, внаслідок чого знання ніби «провисає у повітрі». Філософію Мартіна Гайдеггера можна розглядати як одну із спроб подолати площинний вимір дискурсивного мислення через налагодження зв'язку людини з невизначеним, «темним» буттям (тобто з іншим виміром). Мова філософії у такому розумінні повертається до своїх витоків – до Античної Греції: *Idea* або *Eidos* у давньогрецькій мові має мало спільного з ідеєю як теоретичним конструктом, несучи у собі великою мірою образну характеристику. Отже, мова – не система абстрактних знаків, а щось більше – занурене у сферу буття як такого. Буття ж, відповідно, не піддається прямому дослідженню, а лише опосередковано – через мову. Дещо подібне до колективного несвідомого Юнга, однак різниця полягає в тлумаченні його статусу: несвідоме Юнга пов'язане з психікою та людиною як такою, а буття Гайдеггера – світом взагалі, в якому людину розглядають через з'ясування зв'язку з буттям – *присутність, ось-буття* (*Dasein*).

Близькі до аналізу знання Гайдеггера й археологічні дослідження Мішеля Фуко, предметом яких є дискурс різних наук у різний історичний час. Мета його дослідження – «з'ясувати, виходячи з чого стали можливими пізнання й теорія, у відповідності з яким простором порядку конструювалося знання» [8, с.34], певні історичні *a priori*. Фуко намагається виявити епістемологічне поле, епістему, у якому знання стверджує свою позитивність та виявляє історію умов їхньої можливості. Таке дослідження виявляє два великі розриви в епістемі західної культури – початок класичної епохи (середина XVII ст.) та поріг нашої сучасності. У ході такого дослідження виявляється, що принципи (*епістема*), за якими будували та обґрунтовували

знання, кілька разів зазнавали суттєвих змін, разом з тим кардинально змінюючи методологічні та дискурсивні підходи. На підставі цього Фуко зробив висновок про певну релятивність та ірраціональність дискурсу, бо всі дискурсивні практики (в тому числі й наука) «підкоряються правилам, що не зовсім дані» нашій «свідомості» [9, с.207].

З концепцій Мартіна Гайдеггера і Мішеля Фуко напрошуються два визначення ірраціонального в дискурсивному: його залежність від не до кінця усвідомлених правил (*епістеме* Фуко) або пра-дійсності (*буття* Гайдеггера) та поступова ірраціоналізація самих дискурсивних форм з плином історії – те, що раніше визнавали раціональним, на більш пізньому етапі розвитку науки стає ірраціональним. Інакше кажучи, розсудкові форми все ж таки не можуть бути критерієм раціональності, бо вони є історично змінними. Водночас абсолютизація історичної мінливості знання призводить до релятивізації будь-якого знання. З цим можна було б змиритись, якби не наслідки з неї: релятивність будь-якого знання означає релятивність знання про релятивність, а тому й це знання з часом зазнає змін. Суперечливе коло вирішують шляхом введення додаткових елементів до дискурсивних форм, які не можна розглядати як складові цього знання. Фуко намагається розірвати це коло констатацією, що «дискурс – це не життя» [9, с.207].

Ці філософські теорії, як і будь-які інші критичні теорії, не дають пояснення механізмів переходу від однієї організації дискурсу до іншої – вони лише констатують такий перехід. Наскільки можливо дати таке пояснення? Адже воно передбачає з'ясування механізмів творчості у процесі формування та здобування нового знання, які досі залишаються нез'ясованими. З формального погляду творчість – це процес перекомбінування вже наявного знання. Розглядаючи філософію у такий спосіб в історичній перспективі, легко помітити певну сукупність ідей, що зароджуються в Античній Греції (а то й ще раніше – початки губляться) та потім переходять від одного філософа до іншого, – змінюються лише понятійні форми та контекст, у який вони потрапляють. Саме такий підхід дає змогу тлумачити текст як побудований з цитат, що «відсилають до тисячі культурних джерел» [10, с.388]. Однак дискурс насправді *не є життям*, а лише *продукт життя*, тому філософія не є набором однозначних понять на білому аркуші паперу: філософська теорія не твориться лише з цього – творчий процес повинен мати ще й інший рівень, окрім формального вираження.

Отже, ми з'ясували, що дискурсивне–інтуїтивне не можна розглядати як тотожність дихотомії раціональне–ірраціональне, бо поміж ними покладається розум, що поєднує в собі окремі моменти як дискурсивного, так і інтуїтивного. Крім того, ми не можемо розглядати це протиставлення як жорстку дихотомію, бо у сфері дискурсивного наявні нез'ясовані моменти,

що пояснюються несвідомими процесами, неоднозначністю мови та недостатністю визначення знання лише через формальні ознаки.

У процесі історичного розвитку змінюються принципи та правила побудови дискурсу – дискурсивне, отже, з плином часу може перетворюватись на ірраціональне. Тому (повторимося) знання неможливо розглядати лише з погляду формального виміру: виходячи лише з нього, ми неминуче впадаємо в суперечність. Цю суперечність можна вирішити за допомогою введення іншого виміру, що призводить до визнання невідомого/несвідомого як одного з джерел знань.

Подальше дослідження проблеми раціонального–ірраціонального повинне з'ясувати критерії істинності знання, розгляд яких залишено на узбіччі задля кращого висвітлення внутрішніх моментів дихотомії. Крім того, він потребує визначення чіткої онтології дослідження (зокрема, визначення специфіки раціонального та ірраціонального в різних культурних і історичних ситуаціях) та співвідношення світу і знань про нього. Отже, можна констатувати, що істина не є суто раціональною або суто ірраціональною, бо будь-яке знання містить обидві компоненти.

Важливим є подальше вивчення механізмів впливу різних чинників (як зовнішніх, так і внутрішніх) на знання з метою з'ясування шляхів до раціоналізації ірраціональних моментів. З іншого боку, у сфері критичного аналізу наш розгляд задає певний методологічний підхід, використовуючи який, можна виявити ірраціональні моменти у позірно раціональному знанні та навпаки – виявити раціональні моменти у позірно ірраціональному знанні.

-
1. *Agassi J. Theories of Rationality // Rationality: The Critical View. Dordrecht, 1987. P. 249–263.*
 2. *Кун Т. Структура наукових революцій: 2-е изд. М., 1977.*
 3. *Мамардашвили М. Классический и неклассический идеалы рациональности. Тбилиси, 1984.*
 4. *Нагель Э., Ньюмен Дж. Р. Теорема Гёделя. М., 1970.*
 5. *Свасьян К. Гете. М., 1989.*
 6. *Витгенштейн Л. Логико–философский трактат // Витгенштейн Л. Философские работы. Ч.1. М., 1994. С. 1–73.*
 7. *Маркузе Г. Одномерный человек. М., 1994.*
 8. *Фуко М. Слова и вещи. Археология гуманитарных наук. СПб., 1994.*
 9. *Фуко М. Археология знания. К., 1996.*
 10. *Барт Р. Смерть автора // Барт Р. Избранные работы: Семиотика: Поэтика. М., 1989. С. 384–391.*

RATIONAL AND IRRATIONAL ELEMENTS OF KNOWLEDGE

Pavlo Kucher

Ivan Franko National University of Lviv

vul. Universytetska 1, Lviv 79000, Ukraine, tel. (0322) 79-43-72

The problem of rationality in the rational/irrational dimension of knowledge is analyzed in the article. The analysis consists of two parts. Scientific knowledge as a central form of many interpretations of rationality is investigated in the first part. The conclusion of this investigation is the testimony that scientific knowledge does not consist of only rational elements and can not be exclusive pattern for other forms of rationality. Some elements of knowledge, which can be interpreted as rational/irrational, are investigated in the second part. "Logical" elements *conscious/unconscious, verbal/nonverbal, discursive/intuitive, notional/imaginary* etc. and "historical" dimension of knowledge, which influence on the definition of its rationality are considered in this context. The author comes to the conclusion that concepts rational/irrational have different points of definition than these notions and need the analysis on the other grounds as a result of investigation.

Key words: *discursive/intuitive; scientific knowledge; discursive/intuitive; logical/historical*

Стаття надійшла до редколегії 28.01.2000

Прийнята до друку 08.06.2000